

նուր է բոլորի մէջ, հոգու ցաւերը, հողի կարօտը, Շատերն իրար օտար են, անծանօթ, բայց հէնց տեղն ու տեղը, կայարանում, բարեկամանում են, ընդհանուր «դարդի» կապը շատ է զօրեղ, Հին օրերի հարեւանութիւնը վերսկսւում է, օգնութեան ձեռք են մեկնում իրար, քանի քանի չունենոր գաղթականներ իրանց հարեւանների դրամով, ծանր աշխատանքի քրքախնքի պտուղով, ճանապարհ ընկան և ձեռք չը մեկնեցին:

Որչափ վտխուռն են այս մարդիկ, վեց եօթ տարի առաջ իմ տեսած մարդիկը չեն. այն ժամանակ նրանք խեղճ ու կրակ մուրացկաններ էին, լալկան ու մեղի, այսօր նրանք դարձեալ մարդ են, դարձեալ բուհաւեր թռչունների պէս են, բայց էլ մուրացիկ չեն, նրանք չեն դիմում, չեն աղերսում նպաստ բաժանողին և դնում են, իրանց կացութեան, անորոշ ապագայի գիտակցութիւնն ունենալով հանդերձ, դիտակից են նաև իրանց մարդկային արժանիքի Մինչև այժմ նրանցից ամենաչունեւորներին, «Մշակի» բացարձակ մի քանի օրուայ հանգանակութեան չնորհիւ, կարելի եղաւ միայն ձրի տոմսակ տալ մինչև կարս, և միայն այսքան, և միայն այսքանով բաւականանում են խեղճերը:

Մինչև այժմ հազարից աւելի արդէն խմբուել են կարս, և դեռ գնում են նորերը և շուտով երեւի այնտեղ նրանց թիւը կը հասնի մի քանի հազարի: Գնում են և նրանք, որոնք որոշ չափով տանելի վիճակ էին ստեղծել իրանց համար մեր կողմերում, հայրենի հողի սէրը, որպէս դիւթական թալիսմ, քաշում տանում է ամենքին: Գնում են էլի մի անգամ բաղխելու անհիւրընկալ դարձած վաթանի դռները, գուցէ բացուի, գուցէ ներս ընկնեն և այնուհետեւ ո՞վ գիտէ...

Օգնել, օգնել է հարկաւոր ամենայայն չափով, ամեն տեղ, ամենքին, անխտիր, գաղթականը հարուստ չէ, նա հարուստ լինել չի կարող, որքան չար ու բարի է կապուած այդ կենդանի նահատակների ոտքերին, ո՞վ գիտէ, թէ ինչեր է սպասում նրանց, էլ տուն, օջաղ կայ, արտ ու անդաստան մնացել է, որքան աշխատանք, որքան քրտինք է հարկաւոր այնտեղ, ամեն բան պէտք է նորից սկսել...

Ա. Ա.

Մեր ընթերցողներին յայտնի է որ դեռ այս մարտ ամսում կառավարութիւնը առաջարկել էր թիւրքահայ փախստականներին՝ կամ ընդունել ռուսահայատակութիւն կամ վերադառնալ Թիւրքիա փախստականների մի մասը բարուրդ համարեց ընդունել ռուսահայատակութիւն և հաստատուելով Ռուսաստան

նում, փախստականից դառնալ գաղթական, սակայն մեծ մասը անկարող եղաւ համակերպուել այդ առաջարկութեան, որովհետեւ թողել էր իր դժբախտ ծննդավայրում տուն, տեղ, ընտանիք: Միւս կողմից, դրանք օտարութեան մէջ տեսան թէ ինչ է նշանակում անտուն-անտեղ, աստանդական, չարքաշ կեանքը: Անշուշտ, եթէ այդ խեղճերը յոյս չունենային որ մի օր, վերջապէս, կ'իրագործուեն գէթ այն բէֆօրմները, որ մշակել էին երեք մեծ պետութիւնների դեսպանները Պոլսում դեռ 1895 թուականին և ընդունել էր ու վաւերացրել իր ստորագրութեամբ սուլթան Համիդը և ապա անմեղ զոհերի արեան գետերով ջնջել այդ ստորագրութիւնը, եթէ լաւագոյն ապագայի յոյսը իսպառ մարած լինէր այդ խեղճերի սրտում—նրանք չէին վերադառնալ ու նորից փորձանքների ենթարկել իրանց բազմաշարժար դուրսը: Իսկ սպասելու այլևս ժամանակ չը կար: Կառավարութեան նըշանակած պայմանաժամը հասել էր. Թիֆլիսի ոստիկանապետը ամսիս սկզբում մի շրջաբերական հրամանով պատուիրել էր պրիստաներին՝ յայտնել ըստ հայ գաղթականներին, որոնք դեռ չեն ընդունել ուստահատակութիւն, որ մինչև այս օգոստոս ամսի 10-ը պիտի գրուեն մեշչանների դասակարգի անդամ: Եւ ոստիկանապետը առաջարկել էր պրիստաներին՝ օգոստոսի 10-ին կազմել այդպիսի հայ փախստականների անուանական ցուցակը:

Ի հարկէ, այդ կարգադրութիւնը մի անակնկալ բան չէր և՛ եթէ ոչ իրանք փախստականները, զոնէ այդ թշուառ հօտի պաշտօնական հովիւները (կաթողիկոսը, պատրիարքը) պէտք է մարտից սկսած մտածէին այս օրուայ մասին, պէտք է հոգային սահմանազլխից անցնելու թոյլտուութեան մասին: Թշուառութիւնից շուարած ամբոխը գնում է այսօր, թողնելով մի կերպ տաքացրած իր անկիւնը, գնում է իր ծննդավայրը, մոռանալով ախտեղ իր կրած սոսկալի արհաւիրքները. նա պատրաստ է չարձակ գրաստի համբերութեամբ աշխատել իր նեղիչների համար, լքցնել իր արիւն քրտինքով թրքական դատարկ գանձարանը, որից պէտք է ապրուստ ստանան իրան հարստահարող փաշաները, իր ընտանեկան սրբութիւնը լլկող և հային շան պէս գնտակահար անող համիդականները: Եւ այդ՝ եղան համբերութիւն ու անսպառ աշխատասիրութիւն ունեցող և մինչև վախկոտութիւնը խաղաղասէր թշուառ ժողովուրդը վրտանդաւոր տարր է համարուում: Ձը գիտենք էլ ինչ կարելի է սպասել մի կառավարութիւնից, որ այդքան տխմար է, այդչափ անարդար, չը գիտենք էլ ինչի է յետ վերցնում իր հրաժարա-

կանը Օրմանեանը, եթէ նա անկարող է աջողցնել նոյն իսկ մի այդպիսի չնչին զիջում, այն է՝ թոյլ տան անդէն, խեղճ ու կրակ փախստականներին վերադառնալ իրանց աւերուած խրճիթները, վառել իրանց հանգած օջախները և դարձեալ «հարկ ու խարճի» համար «վօթել արիւն ու քրտինք»։ Ահա այդպիսի քաջասիրտ «աղգապետներ» ունենք...

Այդպէս ուրեմն ոչինչ չէ արուած թեթեալներու համար փախստականների վերադարձը։ Բայց նրանք այնուամենայնիւ խումբ խումբ թողնում են Թիֆլիսը և ուղեւորում Կարս։ Նախամտածած, որոշ ոչինչ չը կայ. Թիֆլիսում նրանց տալիս են ճանապարհածախք, Կարսում կը հոգան նրանց մասին, սակայն երբ կը բացուին դժոխքի դռները, այդ չը դիտէ ոչ ոք, նոյն իսկ դռնապանները—սահմանագլխի թուրք պաշտօնեաները։

Իսկ չուտով վրայ կը հասնեն ցրտերը, Բարձր Հայքի բուքն է սպասում այդ վտարանդիներին, եթէ ուշ բացուի նրանց առաջ հայրենիքի դուռը. հակառակ դէպքում, եթէ թոյլաւոր թիւն չը ստանան անցել սահմանը, դարձեալ պէտք է աստանդական թափառեն, դռնէ դուռ ընկած։

Թշուառ կացութիւն։

Եւ այդպիսի կեանք են քարչում թիւրքահայ փախստականները ցիր ու ցան կովկասում, Պարսկաստանում, Յունաստանում, Եգիպտոսում, Բուլղարիայում, Ամերիկայում. դրանցից շատ քչերը իրանց յօժար կամքով կը վերադառնան իրանց կարօտած հայրենիքը, եթէ շարունակուի այնտեղ սուլթանական ներկայ բեփմը, որի վայրագութիւնը ընդունում են և իրանք «եխտասարդ» թուրքերը։

Դժբախտաբար այդ դժգոհ տարրերը այնքան են վախեցնում սուլթանին, որքան եւրոպական դիպլոմատիայի բարեկամական խորհուրդները։ 1895 թուի մայիսի 11-ին Մեծ-Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի լիազօր դեսպանների կողմից առաջարկուած մեմօրանդումի մէջ ասուած էր. «Բոլոր հայերը, ինչ կրօնի էլ պատկանեն, որոնք առանց դատաստանի աքսորուած են օսմանեան պետութեան սահմաններից կամ իրանց բնական գաւառներից դուրս, կամ որոնք ստիպուած են եղել պանդխտել՝ աղքատութեան կամ ուրիշ հանգամանքների չնորհիւ, առանց մասնակցած լինելու որ և է քրէական գործում, թոյլաւոր թիւն պէտք է ստանան ազատ կերպով վերադառնալ Թիւրքիա կամ այն գաւառները, ուր նրանք առաջ ապրում էին, առանց որ և է ճնշումների տեղական իշխանութիւնների կողմից։ Նրանք նորից պէտք է ստանան այն սեփա-

կանութիւնները, որ նրանք ունէին երկիրը թողնելուց առաջ»։ Մի այլ յօդուածում ասուած է. «Սովորական ժամանակներում, երբ համրդէ հեծելագունը ծառայութեան մէջ չէ, չը պէտք է կրի ոչ նշանադրեալ և ոչ էլ զէնք»։ Սակայն որն է այդ պահանջներից կատարուելը Մենք ընդհակառակն ենք տեսնում. կոտորածներից փախածները քաղաքական յանցաւորներ են համարուում, իսկ կոտորած սարքող աւազակները վայելում են այդ փախստականների ստացուածքը և ոտքից ցզուլի զինուած չըլում են անզէն, անպաշտպան, իրաւազուրկ ուսայի մէջ։

Ուրիշ երկրներում աշխատում են զինաթափ անել աւազակներին և պաշտպանել խաղաղ ազգաբնակիւթիւնը, իսկ թիւրքիայում գրա հակառակ ձեւով են վարուում։ Մինչդեռ մի տէրութիւն որ ինքը անկարող է պաշտպանել խաղաղ ժողովրդի գոյքը, պատիւը, կեանքը՝ դոնէ պէտք է իրաւունք տար դրանց զէնք կրել ինքնապաշտպանութեան համար։

Զէնք կրելը աւելորդ է դառնում խաղաղած երկրում, ուր իշխանութիւնը ոյժ ունի ստիպել հնազանդուելու օրէնքներին։ Այդպէս, միանգամայն աւելորդ և վտանգաւոր արտօնութիւն էր կոմկասում աղնուականների իրաւունքը՝ ման գալ խէնչարով զինուած։ Վրացի ազնուականները և թիւրք բէգերը առանձին ուշադրութիւն էին դարձնում այդ՝ «տղամարդային» զարդարանքի վրայ և, որովհետեւ պարապութիւնը, քէֆ անելը, կոնծաքանութիւնը, սիրահարութիւնը նոյնպէս ազնուականութեան յատկանիշներից մէկն է համարուում, բնականաբար՝ խէնչարը, յաճախ, զարդարանքից ոճրագործութեան միջոց էր դառնում։ Կառավարութեան կտրգադրութեամբ օգոստոսի 10-ից յետոյ այլ ևս մեր այդ «աղնուականների» արծաթապատ գօտիներից կախ ընկած չի լինի նրանց «քաջասրտութեան» էմբլէման։ Ուրիշի աշխատանքով քէֆեր անող մեր ասպետները այդպիսով զրկւում են իրանց խէնչարի ոյժը իրանց նմանների վրայ փորձելու հաճոյքից։

Բախտի բերմամբ մենք հայերս համարեա չունենք աղնուականութիւն. պատմութիւնը ասում է որ պարսից խաները կոտորում էին հայոց իսկական աղնուականներին և ապա իրանց հաւատարիմ նօքարներին, խոռոպապաններին և իրանց հաւատարիմ մատնիչ հայերին չնորհում մելիքութիւն, բէգութիւն։ Ինչ և իցէ։ Սակաւաթիւ հայ աղնուականներից մէկն էր և օգոստոսի 1-ին Օղեսայում վախճանուած անզաւակ Գրիգոր Մանուկ-բէյը, որ թողեց ոչ ազգին, այլ իր քոյրերին 9—10 միլիօն կարողութիւն։ Հոչակաւոր Լաղարեան տոհմի այդ ազգակիցը, կարծեմ, ոչ մի խոշոր բարեգործութիւն չէ արել հայ ազգի օգտին, եթէ

չը հաշուենք իր կայուածքը Հնչեշտի մէջ կատարած մի քանի աննշան գործերը: Գիտենք որ Մանուկ-բէյերից մէկը, չենք յիշում որը, մի քանի տարի առաջ բաւական խոշոր գումար էր նուիրել Լազարեան ճեմարանին: Այդ նուիրատուութեան չնորհիւ ճեմարանը, ի միջի այլոց, կարողացաւ յարմարութիւններ տանդծել աշակերտների ֆիզիկական վարժութիւնների համար:

Մատաղ սեփնդի ֆիզիկական զարգացման վրայ, դժբախտաբար, մինչև այժմ չատ քիչ ուշադրութիւն էր դարձնում պետական բոլոր դպրոցներում: Դպրոցական կեանքի այդ պակաս կողմի վրայ առանձին ուշադրութիւն է հրաւիրում լուսաւորութեան ներկայ միսիստրը, որի վերջին, օգոստոսի 15-ի, չրջաբերականը առաջարկում է մի շարք միջոցներ՝ արմատացած չարիքը վերացնելու համար: Այդ միջոցները հետեւեալներն են.

1) Աշակերտների մէջ երբեմն նկատուող յոգնածութիւնը վերացնելու նպատակով, իբրև փորձ մի տարի ժամանակով, բոլոր թէ արական և թէ իգական միջնակարգ դպրոցների մանկավարժական խորհուրդներին տալ իրաւունք՝ այն շաբաթներում, երբ տօն օրեր չեն ընկնում, յատկացնել աշակերտներին, եթէ այդ կարելոք կը համարուի, մի մի օր հանգստութիւն դպրոցական զբաղմունքներից, սակայն այն պայմանով, որ այդ օրերը չը թողնուին աշակերտների անկօնտրօլ կարգադրութեան ներքոյ, այլ նուիրուած լինեն էքսկուրսիաների, ընթերցասութեան, թանգարանների այցելութեան և այլ նման խելացի զուարճութիւնների՝ տարուայ հղանակի և տեղական պայմանների համեմատ, բայց մանկավարժական ժողովների կարգադրութեան տակ գտնուող այգպիսի օրերի թիւը տարուայ ընթացքում եօթից չը պիտի անցնի:

2) Ի նկատի ունենալով որ դպրոցական կեանքի շատ և շատ երեւոյթներ սերտ կապ ունեն սովորողների առողջութեան հետ և կարող են մանկավարժական խորհուրդներում ուղիղ բացատրութիւն գտնել միայն դպրոցական բժշկի օգնութեամբ, — իբրև կանոն դարձնել, որ դպրոցական բժիշկը, որ միջնակարգ դպրոցների գործադրուող կանոնադրութիւններով մանկավարժական խորհրդի նիստերին հրաւիրուած է միայն այն ժամանակ, երբ այդ կարելոք է համարում խորհրդի նախագահը, այսուհետեւ միւս անդամների հետ հաւասարապէս մասնակցի մանկավարժական խորհրդի բոլոր նիստերին, ձայնի իրաւունքով բոլոր այն հարցերում, որոնք բժշկականութեան հետ կապ ունեն:

Բացի այդ, միսիստրը մի շարք ղեկավարող ցուցմունքներ է անում, որոնք պէտք է բարուրդեն դպրոցների առողջապահա-

կան դրութիւնը, խելացի հիմքերի վրայ դնեն սովորողների ֆիզիկական վարժութիւնները, աւելացնեն հանգստութեան ժամերը, մի խօսքով պէտք է իրագործեն *mens sana in corpore sano* (առողջ միտք առողջ մարմին մէջ) իմաստուն ասացուածքը:

Պարոն մինիստրը ուշադրութիւն է դարձնում նաև սովորողների էստեթիկական զարգացման, երգեցողութեան, երաժշտական գործիքների վրայ ածելու և պարի վրայ:

Անշուշտ այդ բոլոր առաջարկութիւնները ինչպէս հարկն է իրագործելու համար նախ և առաջ հարկաւոր են նիւթական միջոցներ, սակայն ճանաչելով ուսու հարուստների առատաձեռնութիւնը, կարելի է վստահ լինել որ կը գտնուին և այդ միջոցները, քանի որ դրանցից է կախուած մատաղ սերնդի ամբողջ ապագան. չէ որ առողջութիւնը մարդուս ամենամեծ բախտաւորութիւնն է, եռանդի և գործունէութեան աղբիւրն է, ի հարկէ այդ միջոցների գործադրութիւնն էլ պահանջում է մանկավարժներից սիրով վերաբերմունք դէպի իրանց ստանձնած գործը և ոչ չոր ու ցամաք, բիւրօրատիական, ձեւական վերաբերմունք: Պէտք է մանկավարժը նախ և առաջ սիրի սովորողներին: Այդ տիպի ուսուցիչներից էր, յուլիսի 16-ին վախճանուած պրօֆէսօր Անդրէյ Նիկօլաեւիչ Բեկեւտօվը, Պետերբուրգի համալսարանի բուսաբանութեան ուսուցչապետը: 1844 թուականին աւարտելով համալսարան Բեկեւտօվը գալիս է Թիֆլիս գիմնազիայում բնական գիտութիւնների ուսուցչի պաշտօնով: Կովկասում նա պատրաստում է իր մագիստրութեան զիսերտացիան (*Очеркъ Тифлисской флоры, съ описаніемъ лютиковыхъ ей принадлежащихъ*) որ և պաշտպանում է 1853 թուականին Պետերբուրգի համալսարանում: Հինգ տարուց յետոյ նա ստանում է բուսաբանութեան դոկտորի աստիճան և հրաւիրւում է Պարկովի համալսարանը, ապա մի քանի տարի անց՝ փոխադրւում է Պետերբուրգի համալսարանը, ուր և մնում է մինչև վերջ: Բեկեւտօվի շնորհիւ բուսաբանութեան պարապմունքները Պետերբուրգի համալսարանում շատ յարմարութիւններ են ստանում: Այդ գիտնականը պատկանում էր այն պրօֆէսօրների շարքին, որոնք իրանց սիրող, մեղմ բնաւորութեամբ վայելում են ուսանողների բուռն համակրանքը: Բեկեւտօվը ջերմ մասնակցութիւն էր ցոյց տալիս նաև հասարակական բոլոր համակրելի ձեռնարկութիւններին. կանանց բարձրագոյն կուրսերը, բնագէտների և բժիշկների համաժողովները, ժողովրդական դասախօսութիւնները միշտ գտնում էին յանձին այդ նշանաւոր գիտնականի ամենաջերմ մասնակցութիւն:

Գեղարուեստի աշխարհից էր միւս կողմատը. օգոստոսի

11-ին իր սեփական կալուածքում վախճանուեց հոշակաւոր նկարիչ Հենրիխ Իպպօլիտովիչ Սեմիրադսկիյ, մօտ 60 տարեկան հասակում: Աւարտելով Խարկովի համալսարանի բնագիտական բաժինը, նա, իր իսկական կոչման ծառայելու համար, մտաւ Գեղարուեստների Ակադեմիան Պետերբուրգում և քիչ ժամանակ անցած դարձրեց ոչ միայն ամբողջ Ռուսաստանի այլ և Եւրոպայի ուշադրութիւնը իր փայլուն տաղանդի վրայ: Այդ լինացի նշանաւոր նկարիչը առանձին սիրով իր վրձինը նուիրում էր հին կլասիկական (անտիկ) կեանքին, նա պատմական սիւժէդների նկարիչ էր: Վառ գոյները, դէմքերի և ձեւերի հարուստ պէսպիսութիւնը, մոռած բնութեան նուրբ արտայայտութիւնը, անտիկ ոճի ըմբռնումը նրա տաղանդի բնորոշ կողմերն էին: Անտիկական կեանքը նա շատ խոր ուսումնասիրել էր, այնպէս որ նրա նկարները մարդուն տեղափոխում են նրա վերջրած էպօնները: Երկար տարիներ ապրելով Հոմէր մէջ, ուր նա ունէր սեփական մի դղեակ, Սեմիրադսկին իւրացրել էր կլասիկական անցեալի ոգին և այդ կեանքի ուրոյն արտաքին արտայայտութիւնները: Նրա վրձինի փայլուն ստեղծագործութիւններից ամենանշանաւորն էր 1877 թուին ցոյց դրուած «Ներօնի Ջահերը», որ և համաշխարհային հռչակ տուեց Սեմիրադսկու անունը: Մի խօսքով անիտական կեանքը յանձին Սեմիրադսկու կողմից իր ոգեւորուած և մեծ բանաստեղծին, ինչպէս որ ովկիանոսը, ծովի ալիքները՝ իրանց Այվազովսկուն:

Լ. Ս.

25 օգոստոսի.

«Մշակիմ» գրում են Կարսից օգոստոսի 25-ին.

«Քանի որ առաջ եկած գաղթականները դեռ այստեղ են:

«Օր չէ անցնում, որ նրանք չը գան տեղական թիւրքաց հիւպատոսի մօտ. հէնց այսօր համարեա բոլոր գաղթականները կանայք իրանց ծծի երեխաներով, տղամարդիկ՝ դեռահաս որդիներով, շրջապատել էին թիւրք հիւպատոսի տունը և խնդրում շուտափոյթ որոշումն իրանց անորոշ վիճակի:

«Սակայն անորոշ դրութիւնն ու այս մի շարք թուայ Կարսի փողոցներում անօգուտ թափառելը, կարծես, գաղթականներին բերեց այն եզրակացութեան, որ Կարսումը մնալով ոչինչ չի լինի, հարկաւոր է գնալ դէպի սահմանագլուխը. թէ ընդունեցին լաւ, իսկ եթէ ոչ այնտեղից դիմում անեն ում հարկն է:

«Տեղիս յաջորդ Կիւրեղ վարդապետի համաձայնութեամբ